
Feyerabend

"1964-től kezdődően az új oktatáspolitikai eredményeként mexikóiak, feketék, indiánok iratkoztak be az egyetemre. Ott ültek tehát, részint kíváncsian, részint megvetően, részint csak zavartan, azzal a feltett szándékkal, hogy "tanulmányokat" folytassanak. (...) Az őseik kifejlesztették a maguk kultúráját, a maguk színes nyelvét, a maguk harmonikus nézeteit ember és ember, ember és természet kapcsolatáról, amelyek maradványukban is eleven bírálatai a nyugati gondolkodás jellemző tendenciáinak, az elkülönülésnek, az analizálásnak, az önközpontúságnak. (...) Néhány szakmai outsiderrel eltekintve ezeket a kultúrákat *mégsem vizsgálták soha az őket megillető tisztelettel*, mégis nevettek rajtuk és magától értetődően a helyükbe léptették először a felebaráti szeretet vallását, utána a tudomány vallását, ha nem éppen különböző "interpretációkkal" szedték őket széjjel."

halott

Ez év februárjában meghalt Paul Feyerabend, az elmúlt két évtized talán legtöbbet vitatott tudományfilozófusa. Róla szóló megemlékezésünket különösképpen indokoltá teszi, hogy írásai eddig csak szórványosan jelentek meg magyarul: először a *Medvetáncban* 1986-ban, legutóbb pedig a 2000 januári számában. Legfrissebb könyvéből, az "Against Method"-ből először e válogatásban jelenik meg egy részlet magyarul. (Számunk floppy mellékletében – többek között – megtalálható a nemzetközi számítógépes hálózaton a halálát követően kibontakozott vita teljes szövege is.)

.....

Forrai Gábor

PAUL FEYERABEND

(1924–1994)

Különös gondolkodó volt. Tudományfilozófusként tett szert hírnévre, ugyanakkor megvetette a tudományfilozófiát. Érdektelennek, színvonalatlannak, sőt, társadalmilag károsnak tartotta. Briliáns polemista, aki nem hitt az érvek erejében. Ha a másik véleményét meg akarjuk változtatni – hirdette –, a propaganda vagy az agymosás bármely racionális érvnél többet ér. A filozófia történetébe azzal írta be magát, hogy egy gondolati úton – amelyről mindenki más pár tétova lépés után visszafordult – következtetesen végigment, ám a következtetességet nem tartotta gondolkodói erénynek. Az élet ugyanis átláthatatlanul bonyolult, lépten-nyomon új és egyedi helyzetekben találjuk magunkat. Ami egyik alkalommal jó, másik alkalommal nem az. Ha az egyikben mereven ragaszkodunk bizonyos elvekhez, elkerülhetetlenül kudarcot vallunk velük a másikban.

De kezdjük az elején. 1924-ben született Bécsben. Fizikát és csillagászatot tanul. A második világháborúban a Luftwaffe pilótájaként szolgál, meg is sebesül. A háború után színházzal tanul, majd átvált a történelemre, végül ismét visszatér a természettudományokhoz. Közben be-bejár a filozófiai előadásokra is, és jó pár filozófussal találkozik. Többek között megismerkedik két, ekkortájt már nagy nevű, osztrák származású, de Angliában tanító filozófussal, Karl Popperrel és Ludwig Wittgensteinnel. Popper, mint a felvilágosult racionalizmus követője, azt tanítja, hogy a merész egyéni gondolkodás, a kemény kritika és a racionális érvek révén fejlődik a tudomány és a társadalom. Wittgenstein ezzel szemben a tradíció szerepét hangsúlyozza. Az egyéni gondolkodás előfeltételezi a tradíciót, feltevések és értékek reflektálatlan s kifejtetlen szövevényét. Olyan, mint a jéghegy csúcsa: feltűnőbb ugyan a víz alatti résznél, de jóval kisebb súlyú annál. Maga a tradíció nem tehető bírálat tárgyává, egyszerűen – mint életünk kerete, amelyben minden értelmet nyer – Feyerabend Poppertől, és Wittgensteintől sokat tanul, de egyiküknek sem lesz a követője. Attól a nézetrendszerrel, amelyhez végül majd

.....

elérkezik, mindkettőjüknek a hideg futkosna a hátán. Wittgenstein azonban 1951-ben meghal, s így Feyerabend, aki Wittgensteinnél szeretett volna tanulni, kénytelen Poppert választani. (Nem vádolható azzal, hogy egykori mesternek élete végéig szeretettel és tisztelttel adózott volna. A hetvenes évektől kezdve Popper nevét alig írja le másként, mint gúnyos megjegyzés kíséretében; ha pedig valamiben mégis igazat ad neki, sürgősen hozzát teszi, hogy Popper előtt mások ezt már sokkal jobban elmondták.)

A tanulóévek elmúltával számos angol és amerikai egyetemen tanít. Ezek közül kettőt kell kiemelnünk. A London School of Economics-et, a popperiánus iskola székhelyét. Itt köt barátságot Popper renegát tanítványával, Lakatos Imrével. Lakatos, aki Popper racionalizmusát a mesternek cseppet sem tetsző módon gondolja tovább, 1974-ben bekövetkezett haláláig Feyerabend állandó vitapartnere. A másik hely Berkeley, az amerikai radikális diákmozgalmak fellegvára, megannyi új kezdeményezés szülőhelye. Az intézmény toleranciájára mi sem jellemzőbb, hogy az egyik diák nemrégiben hónapokig amúgy pucéran, csak egy homlokpántot viselve látogathatta az órákat.

Feyerabend korai írásai stílusán nem különböznek a standard tudományfilozófiai frásoktól. Szárazak, kissé unalmasak, s egyetlen szórszál sem marad bennük "kettéhasíthatlanul". Tartalmukban azonban van valami, ami által ezektől mégiscsak megkülönbözteti őket. Ahhoz azonban, hogy ezt megérthessük, előbb vessünk egy pillantást arra, hogyan is festett a tudományfilozófia az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején. Ekkorra már közhellyé vált, hogy abszolút bizonyos tudásra a természettudomány sem képes szert tenni. A tudományfilozófusok mégis meg voltak győződve arról, hogy a tudományos ismeret a legmagasabbrendű tudásforma, amelynek mintául kell szolgálnia minden másfajta tudás számára. Mivel a tudomány kiválóságát a tudományos *módszerrel* magyarázták, legfőbb feladatuknak azt tekintették, hogy feltártják azokat a módszertani szabályokat, amelyeket a tudósok a munkájuk során követnek. Mivel az új gondolatok megalkotása egykönnyen nem foglalható szabályokba, főleg azokra akartak fényt deríteni, amelyeknek a segítségével a tudósok a kész tudományos elméleteket értékelik. Olyan kérdésekre kerestek választ, hogy mikor tekinthető egy tudományos elmélet igazoltnak, mikor kell egy elméletet elvetni, hogyan lehet a rivális elméleteket összehasonlítani. Eközben nem sok figyelmet szenteltek a tudomány történetének. Ehelyett inkább az elméletek didaktikailag megtisztított, tankönyvi formáját vizsgálták.

Korai írásaiban Feyerabend jóllehet bírálja ezt a megközelítésmódot, nem tud teljesen függetlenedni tőle. Három dologra azonban ráirányítja a figyelmet.

1. A tudománytörténet tanúsága szerint bizonyos körülmények között *meg kell sérteni* egyes általánosan elfogadott és plauzibilisnek tűnő szabályokat.

2. A tudomány fejlődéséhez elengedhetetlen, hogy egyszerre több, egymásnak ellentmondó elmélet is jelen legyen. "*Proliferációra*" van szükség. Nem csak akkor kellenek rivális elméletek, ha a domináns elmélet bajban van. Egy elméletről ugyanis csak akkor derül ki, hogy mit is ér valójában, ha más elméletekkel összevetjük.

3. Ez utóbbi cseppet sem triviális feladat, ugyanis az igazán átfogó elméletek bizonyos értelemben összemérhetetlenek, "*inkommenzurábilisek*". Röviden: arról van szó, hogy a tudományos kifejezések jelentését az elméletben elfoglalt helyük határozza meg. Amennyiben két elmélet egymástól radikálisan különbözik, akkor ugyanazok a kifejezések mindkettőben egészen más jelentéssel bírhatnak. Például az "erő" szó Newtonnál és Arisztotelésznél *egészen más dolgok* jelent. Ha pedig ez így van, akkor helytelen azt

.....

gondolnunk, hogy az arisztotelészi fizika és a newtoni fizika ugyanarról a dolgról más állít. Inkább arról van szó, hogy a két elmélet másról beszél – mintha az egyik a körtérről, a másik pedig az almáról szólna. A tapasztalat sem hívható mint döntőbíró segítségül, ugyanis a tapasztalat nem semleges. Hogy mit is tapasztalunk, elméleti meggyőződéseinktől függ. Newton és Arisztotelész követői más-más tapasztalatokkal rendelkeznek. Könnyű belátni, hogy az inkommensurabilitás tézise alkalmas a tudományfejlődés racionalitásába vetett hit megkérdőjelezésére. Ha a newtoni fizika összemérhetetlen az arisztotelészi fizikával, milyen alapon mondhatjuk azt, hogy az előbbi jobb az utóbbinál? Ha pedig nem mondhatjuk ezt, akkor van-e egyáltalán értelme azt állítani, hogy a tudomány fejlődik? Feyerabend azonban ekkortájt még nem törekszik a tudomány tekintélyének megingatására. Ehelyett bonyolult konstrukciókat agyal ki annak igazolásául, hogy a tudományos elméletek mégiscsak összehasonlíthatók.

Ezek az írások komoly szakmai elismerést hoznak számára. A hatvanas években – Kuhnnal, Hansonnal és Toulminnal együtt – a hagyományos tudományfilozófia egyik legerőteljesebb kritikusaként tartják számon. Gondolatait ugyan legtöbbször elutasítják, de mégis kénytelenek szembenézni velük.¹

Aztán a hatvanas évek vége felé bekövetkezik a fordulat. Írásainak stílusa és tartalma gyökeresen megváltozik. Az olvasó értelmére apelláló, észérveket használó értekező prózát színes, vibráló szöveg váltja fel. Feyerabend célja az olvasó meggyőzése – ha kell érvekkel, ha kell iróniával vagy személyeskedéssel. Fittyet hány az akadémiai jómodornak. Popper filozófiája azért halvány utáizata csak John Stuart Millének – írja –, mert Popper életében sosem volt egy Harriet Taylor. Kritikusait inkompetensnek, sőt, analfabétának bélyegzi. A szenvedő szerkezeteket egyes szám első személyű mondatok váltják fel: "Itt nem valami személytelen igazság nyilvánul meg, hanem itt én beszélek, én, én, én, Paul Feyerabend."

Két könyvet jelentet meg. 1975-ben az *Against Method* (A módszer ellen) címűt, egy 1970-es tanulmány kibővített változatát, 1978-ban pedig a *Science in a Free Society* (Tudomány a szabad társadalomban)* Ezekben már nem a hagyományos tudományfilozófiát bírálja, hanem magát a tudományt s a tudományban testet öltő racionális gondolkodást. A bíráló részben ismeretelméleti: a tudomány és a racionális módszerek távolról sem olyan kiválóak, mint azt az iskolában belénk súlykolják. De az ismeretelmélet mellett egyre nagyobb szerepet kap a politika. A tudomány – hirdeti –, amely korábban a vallás egyeduralmát megdöntő felszabadító erő volt, napjainkban maga is elnyomó erővé vált. Fel kell szabadítanunk a társadalmat a tudomány diktatúrája alól.

Nézzük a részleteket. Vezérfonalként hívjuk segítségül azt a három fogalmat, amely már korábbi írásaiban is felbukkant s amelyekre már utaltunk, a szabálysértést, az inkommensurabilitást és a proliferációt. Míg korábban csak egy-két módszertani szabállyal kapcsolatosan vitatkozott, most amellet érvel, hogy egyáltalán nincs egyetemes érvényű módszer. Bizonyos módszerek bizonyos körülmények között jól használhatók, más körülmények között viszont kimondottan ártanak. Esetenként még a leginkább bevált és legplauzibilisabb szabályokat is át kell hágnunk. Példa erre az *Against Method* hőse, Galilei, aki a kopernikuszi világbép védelmében mindazokat elköveti, amit a tudományfilozófusok módszertani főbűnőnek ítélnék: semmibe veszi a jólismert tényeket; új tényeket kreál;

* Mindkét könyvből egy-egy rövid, jellegzetes részt adunk közzé a *Replika* e számában.

.....
nyilvánvalóan hamis elméleteket fogad el; cseppet sem zavartatja magát az ellentmondásoktól. Ha Galileit nagy tudósnak, tudományát pedig jó tudománynak tartjuk, akkor ebből az következik, hogy fel kell adnunk az univerzális módszerbe vetett hitet. Csupán egyetlen egyetemes érvényű szabály van: *minden mehet* (anything goes). Ezt az álláspontot Feyerabend ismeretelméleti anarchizmusnak vagy tudománydadaizmusnak nevezi. Nem egy új módszer megalkotását sürgeti, hanem minden módszernek hadat üzen, mert egyetlen módszerrel sem remélhetünk megváltást. A helyes attitűd az opportunizmus. Használj azt a szabályt, ami az adott helyzetben a legtöbbet ígéri; ha nincs ilyen, alkoss újat.

A *minden mehet* elve nem pusztán a tudomány területén érvényes, hanem *minden más területen* is. Nincsenek univerzális érvényű erkölcsi elvek sem. A jogi szabályok sem igazítanak el minden esetben. Ha új dolgokat akarunk kifejezni, akkor esetleg a nyelvtan szabályait is át kell hágnunk, s olykor még a logika szabályait is sutba kell dobunk. Minden elvont szabályrendszer, amely utasításokat vagy tanácsokat ad arra nézve, hogy miként cselekedjünk, szükségképpen korlátozott érvényű, mert minden gyakorlat túlságosan gazdag ahhoz, hogy egyetlen szabályrendszerrel ki lehessen fejezni – magának az egyetemes szabályrendszernek a gondolata elhibázott.

A következő lépésben Feyerabend megállapítja, hogy az egyetemes szabályrendszerek megalkotására való törekvés nem mindig és nem mindenhol volt jellemző az emberiségre. Ez a gondolat a nyugati kultúra jellegzetessége, és – bár a görögöknél is vannak előzményei – igazából csak a felvilágosodás korában terjedt el. Így a szabályrendszerek bírálata egyben a felvilágosodásban gyökerező *racionalista tradíció* bírálata is, azé a tradícióé, amelybe Kant kategorikus imperatívusza éppúgy beletartozik, mint Popper módszertani szabályai.

Az elérhetetlen univerzális szabályokért való lelkesedés azonban csak egyik hibája a racionalista tradíciónak. Egy másik hibája a meddő *intellektualizmus*, mivel a racionalisták azt hiszik, hogy az érvekben valami különös erő rejtezik. Feyerabend szerint azonban az érvek önmagukban semmit sem érnek. Csak azt lehet érvekkel meggyőzni, akiben megvan az arra való hajlam, hogy hagyja magát érvek által meggyőzni. De az erre való hajlam két okból is hiányozhat. Egyrészt előfordulhat, hogy valaki egyáltalán nem ismeri el a racionális érvelés módszerét. Ezt a módszert a görögök alkották meg, és számos kultúrából hiányzik. Van ahol a véleményformálás eszköze az ajándékozás vagy a csillagjósolás. Ha valaki másik kultúrából jön, a mi meggyőzési eszközeink esetleg nem fognak rá hatni. Másrészt, ha partnerünk elvben elismeri is a racionális érvelés hasznosságát, lehet, hogy a racionális érvelést kevésbé tartja értékesnek annál a véleménynél, amelynek feladására a racionális érveléssel rá akarjuk bírni. A hívő számára Isten fontosabb lehet, mint az ellentmondás törvénye. Feyerabend a propagandistát többre tartja a logikusnál. Itt ismét Galilei a követendő példa. Olaszul ír, hogy a skolasztikát megvető és az új gondolatok iránt fogékony közönség szívébe belopja magát. Tudván, hogy közönsége bolondul Platónért, úgy tesz, mintha egyes gondolatait az anamnézis platóni módszerével érte volna el. Galilei végül nem azért győz, mert jól érvel, hanem mert kiváló propagandista.

A racionalista tradíció legfőbb bűne azonban – amely napjainkra vált igazán láthatóvá – az *egyeduralomra* való törekvés. Azt hirdeti, hogy birtokában van az egyedül üdvözítő módszernek, s ezért minden más tradíció kiirtására törekszik. A gyarmatosítók nem pusztán az idegen népek társadalmát zülalták szét, de kultúrájukat is lerombolták. A racionalizmus nevében felszámolták a tudásformák demokráciáját. Mára szinte már csak a racionalizmus szülötteinak, legfőbbképpen pedig a tudománynak jut hely a nap alatt. Próbáljon csak

.....

hatja a rasszistát – és viszont. S ezzel visszaérkeztünk a *prolifерáció* gondolatához. Hogy a kritikának minél nagyobb lehetőséget teremtsünk, számtalan különböző tradíció jelenlétére van szükség. A sokféleség a kritika garanciája. Prolifерáció nélkül nincs kritika, kritika nélkül nincs továbblépés. Ennélfogva minden tradíció érték. Még a rasszizmusban is van érték, tudniillik lehetőséget ad a humanistának álláspontja gazdagítására.

Ebből pedig politikai következmények adódnak. Ha szükség van a tradíciók proliferációjára, minden tradíciónak helyet kell biztosítani a társadalomban. Meg kell valósítani a gondolkodásformák és életformák demokráciáját. Jelenleg nem létezik ilyen demokrácia, mivel a tudomány kiváltságos helyzetben van. Az adófizetők pénzéből a tudományt támogatják, nem a tenyérfóglást. Ha egy közösség úgy dönt, hogy az általa fenntartott iskolában ne a darwinizmust, hanem a bibliai teremtéstörténetet tanítsák, akkor a szólás-szabadság ellenségeinek és begyöpsödött obskurantistáknak kiáltják ki őket.

A tudomány kiváltságos helyzete nem pusztán a proliferációnak – s ezáltal a kritikának szabgátát –, hanem a közéleti demokráciát is veszélyezteti. A *szakértők* a tudományra való hivatkozással igyekeznek elragadni tőlünk az életünk irányításához való jogot. Azt állítják, birtokában vannak a tárgyra vonatkozó tudományos ismereteknek, s ezért ők illetékesek a döntés meghozatalára. A szakértői szereppel azonban könnyű visszaélni. Joggal félhetünk, hogy a szakértők a saját, nem pedig a közösség érdekeinek megfelelő döntést fogják előnyben részesíteni. Az örökletes monarchiák diktatúrájának helyébe könnyen a szakértők diktatúrája léphet.

Ahhoz, hogy a tudásformák közötti egyenlőséget biztosítsuk, s elhárítsuk a szakértői diktatúra veszélyét, Feyerabend szerint *a tudomány és az állam szétválasztására* van szükség. Ahogy a századforduló táján ez megtörtént az egyház és az állam vonatkozásában, miáltal a vallás kiváltságos tudásformából a számtalan tudásforma egyikévé vált, a tudomány preferálásának is véget kell vetni. Ahogy a hitoktatás nem kötelező az állami iskolákban, a tudománynak sem szabad annak lennie. Az egyes közösségeknek és egyéneknek maguknak kell eldönteniük, hogy milyen tradíció szerint kívánnak élni és gondolkodni. Ha pedig olyan nagy horderejű kérdésben kell dönteni, amely a társadalom egészét érinti, a döntést *nyílt vitában* kell meghozni. A nyílt vita azt jelenti, hogy egyetlen tradíció normáit sem ismerjük el mérvadóknak. Vagyis a nyílt vita nem racionális vita. Minden tradíciónak módjában áll álláspontját az általa jónak látott eszközökkel propagálnia. Ha egy tradíció képviselői megvetik az érvelést, s inkább a költészetet preferálják, akkor majd versekkel vesznek részt a vitában. E verseket pedig éppúgy meg kell hallgatni, mint a tudósok érveit.

Az imént körvonalazott nézetrendszer két körben is élénk visszhangot váltott ki. A tudományfilozófusokat elsősorban Feyerabendnek a módszer elleni polémiája foglalkoztatta. Sokan szálltak vele vitába, Feyerabend pedig gúnyos vitairatokban riposztolt. Napjainkra a vita véget ért, s bár senki sem ismerte el ezt nyilvánosan, Feyerabend álláspontja diadalmaskodott. Mára már jóformán senki sem hisz az univerzális módszer lehetőségében. Másrészt Feyerabendnek a tudomány társadalmi helyére vonatkozó nézetei elég népszerűvé váltak az újbaloldal körében, mivel Feyerabendben eszközt véltek találni a tudomány tekintélyének, s ezáltal a fennálló társadalmi hatalmi viszonyoknak a megkérdőjelezésére. Persze a maga módján mindkét reakció egyoldalú volt. A baloldaliak nem vették figyelembe az igényes elméleti munkát, tudniillik hogy Feyerabend ismert és fontos filozófiai kérdésekhez nyúl hozzá. A filozófusok pedig megragadtak a részletelnél, s nem

.....

vették fel a kesztyűt, amelyet Feyerabend eléjük dobott. Ebben főleg Feyerabend frászmódja akadályozta meg őket. Gondolatait nem szedte rendszerbe, és nem fejtette ki azokat lépcsőről lépcsőre, didaktikusan. Mondhatnánk úgy is, inkább prédikált, mint értekezett. Vagyis nem olyanfajta szövegeket írt, amelyeken a filozófusok dolgozni szeretnek. Ha a filozófiától azt várjuk el, hogy jól meghatározott problémákról precíz és gondosan argumentált válaszokat adjon, akkor Feyerabend nem fontos filozófus. De ha Platón nyomán a filozófia feladatát inkább abban látjuk, hogy kihívást intézzon hozzánk és gondolkodásra serkentsen, akkor századunk egyik legfontosabb gondolkodója.

Jegyzet

1. A hatvanas évek tudományfilozófiai vitáiról lásd Fehér Márta írásait. Thomas S. Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* (Gondolat, 1984) című könyvéhez írt utószava csak futólag említi Feyerabendet, de nagyon jól elemzi az időszak fő kérdéseit. *A tudományfejlődés kérdőjelei* (Akadémia, 1983) az inkommenzurabilitás problémájával foglalkozik. Ez jóval nagyobb teret szentel Feyerabendnek, de mint olvasmány jóval nehezebb.